

VODIČ ZA PEDAGOGE I PSIHOLOGE
za rad s roditeljima

„Koraci ka dobroj primjeni elektroničkih
uređaja i nenasilnoj komunikaciji u
online okruženju“

SADRŽAJ

VODIČ ZA PEDAGOGE I PSIHOLOGE.....	3
OSNOVA I UVOD.....	4
Definiranje pojma nasilja na internetu.....	4
O istraživanju.....	4
Digitalno nasilje može se iskazivati na različite načine.....	5
AKTIVNOSTI PROGRAMA:.....	6
ISHODI PROGRAMA ZA UČENIKE I RODITELJE.....	6
R A D I O N I C E.....	8
RADIONICA 1: – KAKO SE NOSITI S NASILJEM NA INTERNETU, KONFLIKTIMA I AGRESIJOM.....	9
RADIONICA 2: OSNAŽITE DJECU DA SE BOLJE NOSE S VRŠNJAČKIM KONFLIKTIMA.....	15
RADIONICA 3: POMOĆ DJECI DA SE NOSE S RAZLIČITIM EMOCIJAMA.....	19
RADIONICA 4: POMOĆ DJECI DA SE IZBORE S VRŠNJAČKIM NASILJEM NA INTERNETU....	22
LITERATURA.....	26

Pokrajinsko tajništvo za obrazovanje, propise, upravu i nacionalne manjine – nacionalne zajednice u suradnji s Pedagoškim zavodom Vojvodine – Projekt „Sigurnost na internetu – prevencija i edukacija“

Autor: Zagorka Marinković, pedagoginja

VODIČ ZA PEDAGOGE I PSIHOLOGE

Vodič je namijenjen pedagozima i psiholozima u njihovom radu s roditeljima, jer se kroz dosadašnju praksu pokazalo da velik broj ispitanih roditelja ne zna prepoznati nasilje na internetu, niti ima određene potrebne spoznaje kako bi zaštitili svoju djecu.

Nasilje preko interneta predstavlja situacije kad je dijete ili tinejdžer izloženo napadu drugog djeteta, tinejdžera ili skupine djece, posredstvom interneta ili mobilnog telefona.

Digitalno nasilje uključuje bilo kakav oblik slanja poruka putem interneta ili mobilnih telefona. Ima za cilj povrjeđivanje, uznemiravanje ili bilo kakvo drugo nanošenje štete djetetu, mladom ili odraslom čovjeku koji se ne može zaštititi od takvih postupaka.

Programom „Koraci ka dobroj primjeni elektroničkih uređaja i nenasilnoj komunikaciji u *online* okruženju“ isplanirane su četiri teme/radionice za obrađivanje tijekom sjednica Vijeća roditelja i roditeljskih sastanaka, u trajanju jednog nastavnog sata, koje se mogu rasporediti shodno mogućnostima i sukladno školskom programu i godišnjem planu rada. Preporuka je da se s roditeljima obrade najmanje dvije teme po vlastitom izboru.

OSNOVA I UVOD

Definiranje pojma nasilja na internetu

Pod pojmom nasilje na internetu (digitalno nasilje), u istraživanju ovog projekta koje je provedeno, podrazumijeva se ponašanje pojedinca ili skupine prilikom korištenja elektroničkih uređaja (mobilnog telefona, računala, kamere, platforme za igru i slično), koje se ponavlja i koje ima za cilj nekoga uplašiti, naljutiti, uvrijediti ili osramotiti. U nastavku akcijskog plana i preventivnog odgojno-obrazovnog program „Koraci ka dobroj primjeni elektroničkih uređaja i nenasilnoj komunikaciji u *online* okruženju“ koristit će se isti pojam.

Edukativni materijal za roditelje kreiran je tako da se upoznaju s pojmom i vrstama nasilja na internetu, da ih predstavi na takav način da će roditelji nakon realiziranih radionica moći prepoznati nasilje na internetu.

Digitalno nasilje i zlostavljanje je zlouporaba informacijskih tehnologija koja za posljedicu može imati povredu druge ličnosti i ugrožavanje dostojanstva i ostvaruje se slanjem poruka (širenje neistina), slanjem lažnih fotografija elektroničkom poštom, SMS-om, MMS-om, putem mrežne stranice, razgovorom preko interneta, uključivanjem u forume, društvene mreže i sl. (<https://cuvamte.gov.rs/šta-je-nasilje/digitalnonasilje/>).

O istraživanju

Cilj istraživanja „Nasilje na internetu u osnovnim školama u Vojvodini iz perspektive učenika i roditelja“, je ispitivanje roditelja i učenika osnovnih škola s teritorija AP Vojvodine u vezi s njihovim iskustvima s nasiljem na internetu i njihovim stavovima o toj vrsti nasilja, kao i o mogućnostima zaštite od nasilja na internetu.

Rezultati obavljenog istraživanja pokazuju da oko dvije trećine anketiranih učenika (76,7 %) i značajno veći postotak roditelja (86,6 %) iskazuju nesigurnost u procjeni u vezi s doživljavanjem nasilja na internetu.

Kada su u pitanju pojedini oblici nasilja na internetu, iskustva učenika pokazuju da se najčešće javljaju u petom razredu, dok se prema iskustvu roditelja najčešće događaju njihovoj djeci/djetetu u sedmom razredu.

Prema platformi „Čuvam te“ najrasprostranjeniji oblici nasilja na internetu su prijetnje, uznemiravanje, ucjenjivanje, zlouporaba tuđih osobnih podataka i/ili fotografija, pravljenje i korištenje lažnih profila, seksualno zlostavljanje putem interneta, dječja pornografija, govor mržnje, različite prevare putem interneta, itd.

Digitalno nasilje može se iskazivati na različite načine

- postavljanje uznemirujućih, uvredljivih ili prijetećih poruka, slika ili videosnimaka na tuđe profile, SMS-om, instant porukama, elektroničkom poštom, ostavljanje u internetskoj pričaonici;
- snimanje i distribucija slika, poruka i materijala seksualnog sadržaja;
- uznemiravanje telefonskim pozivima;
- lažno predstavljanje, korištenje tuđeg identiteta;
- nedozvoljeno priopćavanje tuđih privatnih informacija, lažnih optužbi ili glasina o drugoj osobi na profilima društvenih mreža, internetskim dnevnicima itd.;
- promjena ili krađa lozinki;
- slanje virusa;
- ismijavanje u internetskim pričaonicama i na internetskim forumima, neprikladno komentiranje tuđih slika, poruka na profilima, internetskim dnevnicima;
- ignoriranje, isključivanje, poticanje mržnje.

Digitalno nasilje je najrasprostranjenije među mlađim naraštajima, ali događa se i da odrasle osobe vrše nasilje nad djecom – maltretiraju ih ili proganjaju uz pomoć interneta. Odrasle osobe (seksualni predatori ili nasilnici) se mogu lažno predstavljati na internetu i tako ući u komunikaciju s djecom i mladima, a sve u cilju da ih seksualno zlorabe. U tom slučaju govorimo o seksualnom nasilju ili seksualnoj zlorabi putem interneta – „*grooming*“ i „*sexting*“ – slanje i dijeljenje sadržaja s eksplicitnim seksualnim sadržajem na društvenim mrežama ili internetu.

Ovom prilikom želimo se podsjetiti osnovnih zadataka škole: materijalni, funkcionalni i odgojni zadatak.

- materijalni zadatak se odnosi na usvajanje znanja, ovladavanje potrebnim vještinama i navikama radi uspješne primjene znanja u praksi,
- funkcionalni zadatak se odnosi na razvitak temeljnih psihofizičkih sposobnosti na kojima se temelji daljnji napredak pojedinca,
- dok se odgojni zadatak odnosi na izgrađivanje i oblikovanje čovjeka kao ljudskog bića, njegovog pogleda na život i svijet, osjetilnog i voljnog života, svih pozitivnih osobina ličnosti i karaktera.

Izdvajamo ulogu i značaj odgojne funkcije škole, jer upravo ova funkcija čini temelj socijalizacije pojedinca u društvenoj zajednici. Ona omogućava oblikovanje pojedinca i usvajanje vrijednosnog sustava određenog društvenog uređenja, a na temelju kojeg dalje pojedinac nesmetano funkcionira.

Preventivni odgojno-obrazovni program „Koraci ka dobroj primjeni elektroničkih uređaja i nenasilnoj komunikaciji u *online* okruženju“ ima za cilj uspostavu preventivnih aktivnosti škole.

AKTIVNOSTI PROGRAMA:

- Informiranje zaposlenika u školama Vojvodine o rezultatima istraživanja nasilja na internetu (digitalno nasilje)
- Uspostava skupa aktivnosti ravnatelja škola u radu s roditeljima, nastavnicima i učenicima koje će se redovito odvijati tijekom školske godine
- Uspostava skupa aktivnosti pedagoško-psiholoških službi u radu s roditeljima, nastavnicima i učenicima koje će se redovito odvijati tijekom školske godine
- Uspostava skupa aktivnosti razrednika i nastavnika u radu s roditeljima i učenicima koje će se redovito odvijati tijekom školske godine
- Uspostava skupa učeničkih aktivnosti prevencije digitalnog nasilja koje će se redovito odvijati tijekom školske godine

ISHODI PROGRAMA ZA UČENIKE I RODITELJE

- Spoznat će što je to vršnjačko nasilje
- Spoznat će koje su vrste vršnjačkog nasilja
- Razumjet će uloge unutar vršnjačkog sustava u kojem se događa nasilje
- Naučit će strategije za prevenciju vršnjačkog nasilja
- Spoznat će korisne aspekte primjene elektroničkih uređaja
- Spoznat će što je to nasilje na internetu i koji su njegovi oblici
- Spoznat će što djeca mogu uraditi ako dožive vršnjačko nasilje
- Na koji način djeca mogu izbjeći vršnjačko nasilje
- Na koji način se ponašati ako se nasilje dogodilo ili se upravo događa
- Kako uključiti odrasle
- Kako biti prijatelj osobi koja trpi vršnjačko nasilje
- Kako pomoći i odgovoriti na nasilje na internetu kao roditelj
- Kako djelovati protiv nasilja na internetu
- Razlika između vršnjačkog nasilja i konflikta
- Kako prepoznati osjećanja svog djeteta (svoja osjećanja)
- Kako pomoći djetetu kada ima vršnjački konflikt

- Kako komunicirati o tome što je djetetu potrebno u teškim situacijama
- Kako održati otvorenu komunikaciju s djetetom
- Regulacija emocija kod djece
- Uloga roditelja u emocionalnoj regulaciji djece
- Kako naučiti dijete da se smiri
- Strategije regulacije emocija koje mogu zajedno vježbati djeca i roditelji
- Djeca koja vrše nasilje na internetu i djeca koja trpe nasilje na internetu – razlike
- Razumjeti zašto se djeca ne povjeravaju u vezi nasilja na internetu
- Kako djelovati protiv nasilja na internetu
- Spoznat će gdje mogu prijaviti i kome se obratiti kad dođe do nasilja
- Roditelji će spoznati kako najbolje zastupati svoje dijete
- Koraci za umrežavanje i suradnju roditelja i škole

RADIONICE

RADIONICA 1: – KAKO SE NOSITI S NASILJEM NA INTERNETU, KONFLIKTIMA I AGRESIJOM

TEMA: VRSTE NASILJA

CILJ: Upoznavanje roditelja s pojmom elektroničkog/digitalnog nasilja kao sve češćeg, ako ne i najdominantnijeg vida nasilja i prepoznavanje njegovih oblika i značajki.

POSTUPAK SPOZNAJE:

- razlikovanje oblika nasilnog ponašanja prema vrsti i intenzitetu
- prepoznavanje aktera koji se uključuju u rješavanje slučajeva nasilja, ovisno od intenziteta
- upoznavanje i poticanje sudionika da razmišljaju posebno o elektroničkom/digitalnom nasilju, njegovim oblicima i posljedicama

MATERIJAL: - kartice – vrste nasilja po razinama/intenzitetu

TRAJANJE: 45 minuta

AKTIVNOST 1: Najava sadržaja današnje radionice i kraća rasprava. Voditelj pozdravlja sudionike. Razgovor započinje, pita ih o nasilju – što jest, a što nije nasilje, koji su oblici i vrste nasilnog ponašanja i kako ih prepoznati. Kraća rasprava, po potrebi.

Trajanje: 10 minuta

AKTIVNOST 2: Rad po skupinama – svaka skupina dobiva kartice s oblicima i konkretnim vidovima nasilja, ali nerazvrstanim po razinama (izrezati svaki stupac posebno, bez oznake razine – skupine dobivaju po 15 kartica i tri tablice u koje trebaju razvrstati kartice, prilog 1 i 2 - Kartice – vrste nasilja po razinama/intenzitetu)

2.1. Zadatak svake skupine je da grupira dane oblike nasilje u tri razine – prema intenzitetu – i da napiše prijedloge o tome tko se sve treba uključiti i reagirati kod svake razine uočenog nasilja. Zatim se odgovori uspoređuju s tablicom koja se nalazi u prilogu – uz kraću raspravu.

2.2. Pitanja za raspravu: Je li bilo teško razvrstati oblike nasilništva po razinama? Mislite li da među učenicima postoji svijest o tome koji se sve oblici ponašanja mogu svrstati u nasilništvo? A među nastavnicima, roditeljima i zaposlenicima?

Trajanje: 20 minuta

AKTIVNOST 3: Rasprava o elektroničkom/digitalnom nasilju i agresiji kod djece

3.1. Što mislite o primjerima s raznih razina vezanima za digitalno nasilje? Biste li imali nešto dodati? Mislite li da su razine dobro definirane, prema vašem iskustvu?

Trajanje: 15 minuta

3.2. Preporuke za RODITELJE

- ▣ Provodite vrijeme s djecom, u zajedničkim aktivnostima na digitalnim uređajima/internetu.
- ▣ Neprestano radite na unapređivanju vlastitih, kao i digitalnih vještina svog djeteta.
- ▣ Kreirajte razumna pravila i vremenska ograničenja po pitanju korištenja digitalnih uređaja. Pridržavajte ih se dosljedno!
- ▣ Upoznajte se s potencijalnim rizicima na internetu. Upoznajte svoje dijete s onim što je dobro, a što loše u vezi s internetom (razumjet će ako mu objasnite na prikladan način).
- ▣ Pobrinite se da dijete ne dijeli bilo kakve osobne podatke putem interneta. Ne dijelite ni vi njegove osobne podatke u javnom prostoru!
- ▣ Poštujte dobna ograničenja za korištenje platformi i servisa na internetu.
- ▣ Birajte za dijete dobno primjerene digitalne sadržaje, aplikacije, videoigre (npr. pretraživače za djecu).
- ▣ Budite osjetljivi na promjene u ponašanju svog djeteta koje bi mogle ukazivati na to da je izloženo nekom od rizika na internetu.
- ▣ Izgradite odnos uzajamnog povjerenja s djetetom, ohrabrite ga da vam se obrati uvijek kada ga nešto na internetu uplaši, uznemiri ili zabrine...
- ▣ Koristite roditeljsku kontrolu, postavke privatnosti i druge mjere tehničke zaštite djeteta tijekom korištenja interneta

AKTIVNOST 4: Domaći zadatak

- Brošura za roditelje - Naučite o rizicima i mogućnostima koje internet pruža (<https://digitalni-vodic.ucpd.rs/resursi/>)
- Priručnik za roditelje: Što je danas bilo u školi (2011)

Prilog 1 i 2 - Kartice – vrste nasilja po razinama/intenzitetu

(Preuzeto i modificirano iz Priručnika za primjenu posebnog protokola za zaštitu djece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-odgojnim ustanovama, Republika Srbija, Ministarstvo prosvjete 2009)

OBLICI PONAŠANJA – 1. RAZINA (NAJMANJI INTENZITET)

ODGOVORITI: Tko se uključuje u rješavanje slučaja?

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO NASILJE	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I ZLOUPORABA	NASILJE ZLOUPORABOM INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA

OBLICI PONAŠANJA – 2. RAZINA (SREDNJI INTENZITET)

ODGOVORITI: Tko se uključuje u rješavanje slučaja?

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO NASILJE	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I ZLOUPORABA	NASILJE ZLOUPORABOM INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA

OBLICI PONAŠANJA – 3. RAZINA (NAJVEĆI INTENZITET)

ODGOVORITI: Tko se uključuje u rješavanje slučaja?

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO NASILJE	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I ZLOUPORABA	NASILJE ZLOUPORABOM INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA

Kartice - prva razina

Izrezati 5 kartica na kojima su predstavljeni oblici iz svake vrste nasilja

Na prvoj razini, po pravilu, aktivnosti samostalno poduzima razrednik, nastavnik, odnosno odgojitelj, u suradnji s roditeljem, u smislu pojačanog odgojnog rada s odgojnom skupinom, razrednom zajednicom, skupinom učenika i individualno. Iznimno, ako se nasilno ponašanje ponavlja, ako odgojni rad nije bio djelotvoran, ako su posljedice teže, ako je u pitanju nasilje i zlostavljanje od strane skupine prema pojedincu ili ako isto dijete i učenik trpi ponovljeno nasilje i zlostavljanje za situacije prve razine, ustanova intervenira aktivnostima predviđenima za drugu, odnosno treću razinu.

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO NASILJE	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I ZLOUPORABA	NASILJE ZLOUPORABOM INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA
Udaranje čvoruga, guranje, štibanje, grebanje, gađanje, čupanje, ugrizi, sapletanje, udaranje nogom, prljanje, uništavanje stvari...	Ismijavanje, omalovažavanje, ogovaranje, vrijeđanje, ruganje, nazivanje pogrđnim imenima, psovanje, etiketiranje, oponašanje, „prozivanje“...	Dobacivanje, podsmijeh, ignoriranje, isključivanje iz skupine ili favoriziranje na temelju društvenog statusa, nacionalnosti, vjerske pripadnosti, nasilno discipliniranje, širenje glasina...	Dobacivanje, psovanje, lascivni komentari, širenje priča, etiketiranje, seksualno dodirivanje, gestikulacija,...	Uznemiravajući pozivi, slanje uznemiravajućih poruka SMS-om, MMS-om, putem mrežne stranice,...

Kartice - druga razina

Izrezati 5 kartica na kojima su predstavljeni oblici iz svake vrste nasilja.

Na drugoj razini, po pravilu, aktivnosti poduzima razrednik, odnosno odgojitelj, u suradnji s pedagogom, psihologom, timom za zaštitu i ravnateljem, uz obvezno sudjelovanje roditelja, u smislu pojačanog odgojnog rada. Ukoliko pojačani odgojni rad nije djelotvoran, ravnatelj pokreće odgojni postupak i izriče odgojnu mjeru, sukladno Zakonu.

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO NASILJE	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I ZLOUPORABA	NASILJE ZLOUPORABOM INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA
Šamaranje, udaranje, gaženje, cijepanje odijela, udaranje nogom, zatvaranje, pljuvanje, otimanje i uništavanje imovine, izmicanje stolice, čupanje za uši i kosu,...	Ucjenjivanje, prijetnje, nepravедno kažnjavanje, zabrana komuniciranja, isključivanje, odbacivanje, manipuliranje,...	Spletkarenje, ignoriranje, neuključivanje, neprihvatanje, manipuliranje, iskorištavanje, nacionalizam,...	Seksualno dodirivanje, pokazivanje pornografskog materijala, pokazivanje intimnih dijelova tijela, svlačenje,...	Oglasi, klipovi, internetski dnevnici, zloporaba foruma i pričaonica, snimanje kamerom pojedinaca protiv njihove volje, snimanje kamerom nasilnih scena, distribuiranje snimki i slika,...

Kartice - treća razina

Izrezati 5 kartica na kojima su predstavljeni oblici iz svake vrste nasilja.

Na trećoj razini, aktivnosti poduzima ravnatelj s timom za zaštitu, uz obvezno angažiranje roditelja i nadležnih institucija (centar za socijalni rad, zdravstvena ustanova, policija i druge institucije). Ukoliko prisutnost roditelja nije u najboljem interesu učenika, tj. može mu štetiti, ugroziti njegovu sigurnost ili ometati postupak u ustanovi, ravnatelj obavještava centar za socijalni rad, odnosno policiju. Na ovoj razini obavezan je intenzivan odgojni rad s učenikom i pokretanje odgojno-stegovnog postupka i izricanje mjere, sukladno Zakonu. Ako je za rad s učenikom angažirana i druga institucija, ustanova ostvaruje suradnju s njom i međusobno usklađuju aktivnosti.

TJELESNO NASILJE	EMOCIONALNO-PSIHIČKO	SOCIJALNO NASILJE	SEKSUALNO NASILJE I	NASILJE ZLOUPORABOM
------------------	----------------------	-------------------	---------------------	---------------------

	NASILJE		ZLOUPORABA	INFORMACIJSKIH TEHNOLOGIJA
Tučnjava, gušenje, bacanje, prouzrokovanje opeklina, uskraćivanje hrane i sna, izlaganje niskim temperaturama, napad oružjem, ...	Zastrašivanje, ucjenjivanje, iznuđivanje, ograničavanje kretanja, navođenje na korištenje psihoaktivnih tvari, uključivanje u sekte, zanemarivanje,...	Prijetnje, izolacija, odbacivanje, teror skupine nad pojedincem/ skupinom, diskriminacija, organiziranje zatvorenih skupina (klanova), nacionalizam, rasizam,...	Zavođenje od strane odraslih, podvođenje, zlorporaba položaja, navođenje, iznuđivanje i prisila na spolni čin, silovanje, incest,...	Snimanje nasilnih scena, distribuiranje snimki i slika, dječja pornografija,...

RADIONICA 2: OSNAŽITE DJECU DA SE BOLJE NOSE S VRŠNJAČKIM KONFLIKTIMA

TEMA: OBITELJSKA PRAVILA ZA SIGURNO I PAMETNO KORIŠTENJE INTERNETA

CILJEVI:

- Poticanje svijesti o sigurnosti korištenja interneta
- Ukazivanje na nasilje kao na ugrožavanje osobnog prostora

ISHODI: Nakon završene radionice roditelji:

- Mogu aktivno posredovati u korištenju digitalnih uređaja/interneta od strane djeteta.
- U stanju su zajedno s djetetom formulirati obiteljska pravila za sigurno i pametno korištenje interneta.
- Mogu procijeniti osobnu dobit od obuke i digitalne vještine koje bi trebali unaprijediti kako bi internet učinili sigurnijim okruženjem za dijete.

TRAJANJE: 45 min

AKTIVNOST 1: Najava sadržaja radionice i kraća rasprava (dosadašnje iskustvo). Voditelj pozdravlja sudionike. Pita ih jesu li do sada primjenjivali neke tehničke mjere zaštite i kakva su im iskustva? Jesu li naučili ili otkrili nešto novo što bi željeli podijeliti sa skupinom? Jesu li se možda susreli s nekim poteškoćama koje su uspjeli ili nisu uspjeli samostalno prevladati?

Trajanje: 5 minuta

AKTIVNOST 2: Obiteljska pravila za sigurno i pametno korištenje interneta – skupni rad na zadatku i rasprava.

2.1. Zadatak za sudionike: da u skupinama formuliraju obiteljska pravila koja će roditeljima pomoći uspostaviti dobre granice (važne u svim aspektima života, a pogotovu kada je riječ o djetetovom korištenju digitalnih uređaja) i doprinijeti zdravijem korištenju digitalnih uređaja kod svih članova obitelji, ali prvenstveno djece. Svaka skupina neka naljepnice s pravilima zalijepi na pano.

Prilikom formuliranja pravila, rukovode se sljedećim pitanjima (otisnuti pravila za rad u skupini):

1. Gdje (na kojim mjestima) ne bi trebalo djeci dozvoliti korištenje digitalnih uređaja?
2. Kada (u koje vrijeme) ne bi trebalo djeci dozvoliti korištenje digitalnih uređaja?

3. U kojim situacijama ne bi trebalo djeci dozvoliti korištenje digitalnih uređaja?
4. Na koje sve načine roditelji mogu uspostaviti ravnotežu između vremena na digitalnim uređajima/internetu i bez njega? Koje su aktivnosti (bez korištenja digitalnog uređaja) korisne i poticajne za dijete ove dobi?
5. Za koje aktivnosti dozvoliti djeci korištenje digitalnih uređaja?
6. Što znači biti uljudan i pristojan prilikom korištenja digitalnih uređaja?
7. Što znači sigurno koristiti digitalne uređaje?

Trajanje: 15 minuta

AKTIVNOST 3: Deset savjeta za roditelje – rad u skupinama, razmjena mišljenja.

3.1. Svaka skupina dobiva Prilog 1: Deset savjeta za roditelje u vezi s korištenjem digitalne tehnologije, otisnuto na papiru A4 formata.

Skupine imaju zadatak pažljivo pročitati savjete i urediti ih, svako za sebe, po važnosti za sigurno i pametno korištenje tehnologije (upisati broj 1 na crti ispred savjeta koji smatraju najvažnijim i tako redom do broja 10, koji upisuju ispred savjeta koji je, po njihovom mišljenju, najmanje bitan). Najprije razmjenjuju mišljenja na razini malih skupina. Svaka skupina bi se trebala usuglasiti barem oko tri savjeta s vrha (najvažnije) i tri s dna liste (najmanje važno).

3.2. Predstavnici skupina izvještavaju u plenumu kako su poredali savjete, jesu li se usuglasili na razini skupine. Ukoliko postoji neslaganje, u vezi s čim je... Voditelj je prethodno napisao savjete (samo naslove) na ploču i sada upisuje ono što sudionici iznose (redne brojeve pored savjeta).

Trajanje: 20 minuta

AKTIVNOST 4: Domaći zadatak. S djecom pogledati crtane filmove i razgovarati o njima: Lijepo ponašanje na internetu i Suradnja roditelja i djece u korištenju interneta:

Trajanje: 5 minuta

- <https://digitalni-vodic.ucpd.rs/crtani-filmovi/>
- Vodič za roditelje – Zaustavimo digitalno nasilje

PRILOG 1

DESET SAVJETA ZA RODITELJE U VEZI S KORIŠTENJEM DIGITALNE TEHNOLOGIJE

1. KORISTITE TEHNOLOGIJU ZA KOMUNIKACIJU – Povežite se i razgovarajte s rodbinom putem videopoziva. Ako ste na putu, pročitajte djetetu priču pred spavanje preko telefona ili tablet računala. Zajedno s djetetom šaljite elektroničke poruke rođacima i prijateljima s kojima se rijetko vidate (npr. žive u inozemstvu).
2. KORISTITE TEHNOLOGIJU KAO ORUĐE – Snimate zanimljive situacije ili važne događaje vašim pametnim telefonom ili tabletom i zajedno napravite *slideshow* pomoću nekog digitalnog alata. Gledajte s djetetom ono što njega zanima (npr. kratak video erupcije vulkana ili uputa kako se nešto može napraviti). Koristite kalkulator kako biste izračunali koliko novca vam je potrebno da kupite nekoliko igračaka. Koristite aplikaciju za povećavanje (lupu) da biste gledali sitne detalje u prirodi. Slušajte glazbu za djecu na pametnom telefonu. Koristite *online* rječnik da biste pronašli značenje nepoznate riječi ili riječi stranog jezika.
3. AKTIVNO SUDJELUJTE... – Oduprite se iskušenju da tehnologiju koristite kao dadilju. Umjesto toga, koristite je kao način povezivanja s djetetom. Posjećujte mrežne stranice i pretraživače namijenjene djeci, digitalne knjižnice... Čitajte ili slušajte zajedno digitalnu knjigu, razgovarajte s djetetom o tome što ste čitali/slušali, zamolite ga da usporedi likove iz priče s osobama iz svog života, smisli drugačiji završetak priče... Igrajte videoigre zajedno, pitajte dijete koje su njegove omiljene i zašto. Gledajte znanstvene videosnimke zajedno. Izvedite zajedno eksperiment po uputi s interneta.
4. POBRINITE SE ZA TO DA DIJETE SVAKODNEVNO STJEČE ISKUSTVA KROZ IGRU – Prije nego što djetetu kupite tablet ili drugi digitalni uređaj, budite sigurni u to da ono uživa u igrama koje ne uključuju digitalne uređaje: građenje blokovima ili druge graditeljske igre, stvaranje umjetničkih djela, čitanje slikovnica i knjiga, dramske igre i igre na ploči. Ne zaboravite da je učenje kroz igru s vršnjacima (u parku, na igralištu, u igraonici, itd.) glavni oblik učenja u dječjoj dobi, kao i to da je nestrukturirana igra jedan od najvažnijih pokretača intelektualnog, emocionalnog, društvenog i tjelesnog razvoja djeteta.
5. POSTAVITE GRANICE I PRIDRŽAVAJTE IH SE – Kao što su prethodni naraštaji postavljali granice za gledanje televizije, tako današnji roditelji postavljaju granice po pitanju količine djetetovog vremena ispred zaslona (televizora, računala, tableta ili mobilnog telefona), sadržaja, načina i konteksta u kojem ih koristi. Koliko vremena dnevno? Kada? Onda kada je vama potrebno usredotočeno vrijeme za npr. plaćanje računa? Ili kada je dijete zauzeto nekom kreativnom aktivnošću? Uspostavite svoje obiteljske granice za korištenje tehnologije i budite dosljedni.

6. BUDITE KRITIČNI ZA DOBROBIT SVOG DJETETA – Obratite pozornost na ocjenu digitalnog sadržaja (npr. PEGI oznaku videoigre), ali zapamtite da oni koji ga ocjenjuju nemaju uvid u specifične potrebe i zanimanja vašeg djeteta! Ako se odlučite za vrijeme ispred zaslona, pregledajte što je dijete gledalo i gledajte zajedno s njim kako biste mu pomogli razumjeti ono što vidi. Razmotrite korisnost aplikacija koje izaberete – jesu li interaktivne i potiču li kreativnost, inovativnost i rješavanje problema? Koristite aplikacije zajedno s djetetom kako biste mogli donijeti dobru odluku. Napravite svjestan izbor.
7. NE DOZVOLITE DA VAM TEHNOLOGIJA STANE NA PUT ZAJEDNIČKIM AKTIVNOSTIMA – Obiteljski obroci su odlično vrijeme za razgovor, razmjenu dnevnih događanja i uspostavljanje bliskosti. Vožnja automobilom je pravo vrijeme za pričanje, pjevanje i igranje igara, u mjeri u kojoj ne ometa vozača. Zajedničko pripremanje obroka, ne samo što utječe na kvalitetu odnosa, već pruža mogućnost vašem djetetu da aktivno koristi matematiku i razvija jezične sposobnosti. Razmislite, tehnologija ili dragocjeno vrijeme kada je obitelj zajedno?
8. BUDITE MODEL ZA ZDRAVO PONAŠANJE – Vodite li svakodnevno duge razgovore putem mobilnog telefona ili svaku večer satima gledate televiziju ili filmove? Je li televizor uključen u pozadini, čak i kada ga nitko ne gleda? Držite li svoj mobilni telefon na stolu za vrijeme ručka? Igrate li *online* igrice do ponoći? Razmislite o tome kakav ste model svom djetetu u korištenju tehnologije. Djeca mnogo bolje uče promatranjem ponašanja odraslih, nego kada ih izravno podučavate (govorite im što trebaju raditi).
9. U REDU JE REĆI NE – Procijenite što je najbolje za vašu obitelj i zapamtite: tehnološke tvrtke vam se reklamiraju kao potrošaču, tako da – budite pametni. Budite promišljeni u vezi s odlukom o tome hoćete li i na koji način dodati tehnologiju u dan svog djeteta.
10. BUDITE PAMETNI, BUDITE SIGURNI – Obratite pozornost na postavke privatnosti na digitalnim uređajima koje koristi dijete. Poštujte pravila u vezi s donjom dobnom granicom za korištenje i javno objavljivanje fotografija djece (dijeljenje). Podijelite s prijateljima i obitelji svoja pravila o objavljivanju informacija o djetetu na društvenim medijima. Osigurajte da iz vrtića ili škole traže vašu dozvolu prije objavljivanja fotografija vašeg djeteta na društvenim mrežama ili mrežnim stranicama.

RADIONICA 3: POMOĆ DJECI DA SE NOSE S RAZLIČITIM EMOCIJAMA

TEMA: SVIJEST O VLASTITOM NASILNOM PONAŠANJU I BIJESU

CILJ: Upoznavanje s načinima individualnog i skupnog reagiranja na nasilje.

ISHODI:

- Osviješteno je vlastito nasilno ponašanje.
- Sudionici kod sebe prepoznaju kako/kada postaju ljuti/bijesni, što je „okidač“ za njihov bijes.

POSTUPAK SPOZNAJE:

- prepoznavanje bijesa kod djece izazvanog nasilnim ponašanjem
- što nam ljutnja „govori“ i kako djeca mogu lako upasti u zamku vlastitog bijesa.
- prepoznavanje koliko djeca sudjeluju u nasilnim situacijama

MATERIJAL: Ploča za pisanje i krede (ili markeri i veliki papiri za pisanje, samoljepljive naljepnice)

TRAJANJE: 45 minuta

AKTIVNOST 1: Voditelj pozdravlja roditelje i navodi ih da razmisle mogu li angažiranjem volje djeca smanjiti svoju reakciju bijesa.

1.1. Može im ispričati jedan primjer:

„Izviđači su otišli na kampiranje. Kosta je s još nekoliko prijatelja podizao šator. Nikako im nije išlo, pošto je ovo novi model šatora i nikada ga ranije nisu vidjeli. Kada je sve bilo skoro gotovo, Blaža je, slučajno prolazeći, oborio jedan kolac i šator se srušio. Kosta se jako naljutio, vikao je na Blažu, vrijeđao ga, čak je i zamahnuo kako bi ga udario.“ Možete navesti i drugi primjer vezan za školsko okruženje: nesporazum oko udvaranja tuđoj djevojci ili ogovaranje da je Blaža rekao nešto za Kostu, a da on to ustvari nije rekao...

1.2. Voditelj pita sudionike: „Što mislite, kako bi sve Blaža nakon ovakvog Kostinog ponašanja, mogao reagirati?“ Kraća rasprava. Roditelji pojedinačno stavljaju na naljepnice osjećanja i emocije koje kod djece mogu izazvati ovakve situacije. Voditelj ih lijepi na ploču i vodi raspravu. Koristi ih za sljedeću aktivnost.

Trajanje 10 minuta

AKTIVNOST 2: Voditelj uvodi roditelje u problem i prikazuje shemu na ploči.

2.1. **Mala teorija:** Voditelj kaže da se naša ljutnja obično javlja u odnosu s drugim ljudima – netko je nešto uradio/rekao ili nije uradio/rekao što nas je „povrijedilo”, „ugrozilo”, „učinilo nepravdu”, te ljutnja nastaje kao reakcija na „moguću štetu”. Ona nekada može biti primjeren odgovor na realnu prijetnju i omogućava nam započeti obranu onda kada smo napadnuti, ali nekada ljutnja može izmaknuti kontroli i poticati destruktivne oblike ponašanja. Međutim, različite osobe u istim situacijama mogu imati različite emocije. Pitanje je zašto je to tako? Jedan od odgovora je da se određene emocije pojavljuju ovisno od toga kako razumijemo određenu situaciju. Shema je sljedeća:

Događaj (situacija) → Naše razumijevanje situacije → Emocionalne reakcije

Ukoliko je naše razumijevanje situacije određeno doživljajem da smo napadnuti (naša sigurnost ili pak naše samopoštovanje i uvažavanje od drugih...), ljutnja se često javlja kao reakcija. Međutim, nekada to nije realna prijetnja, nego mi nečije ponašanje doživljavamo kao takvo.

Trajanje: 10 minuta

AKTIVNOST 3:

Primjeri digitalnog nasilja, reakcije i osjećanja

3.1. Roditeljima podijeliti naljepnice i reći im da svako za sebe razmisli i napiše na naljepnici po jednu rečenicu koju je čuo/pročitao, a koja je, po njemu/njoj predstavljala digitalno nasilje. To može biti i kratak opis neke radnje koja je vezana za digitalno nasilje – nešto što su osobno doživjeli ili nešto što se dogodilo nekom drugom ili njihovoj djeci.

3.2. Kada roditelji završe, lijepe naljepnice na pano. Voditelj, nakon kraćeg pregleda, izdvaja pojedine rečenice ili opise, pročita ih i postavlja pitanja:

- Što mislite, koliko često se može vidjeti ovako nešto?
- Kako se osjeća osoba kojoj je upućena ovakva rečenica i/ili ponašanje? (potaknuti sudionike da navode sva moguća osjećanja – sram, razočarenje, bijes... čega god se sjetete...)
- Što mislite, zašto to radi osoba koja je to napisala/uradila?
- Treba li prijaviti ili ispričati nekome ako nešto ovakvo doživimo ili znamo da je netko naš nešto ovako doživio/la?
- Kome se treba javiti?

Na kraju se daje kratak zaključak o potrebi prepoznavanja i reagiranja na elektroničko/digitalno nasilje.

Trajanje: 25 minuta

AKTIVNOST 4: Domaći zadatak.

S djecom pogledati kratki promotivni film i razgovarati o njemu: Lijepo ponašanje na internetu i suzbijanje bijesa.

- ▶ Vodič za roditelje - „Biraj riječi, *hate* spriječi“ (Telenor, UNICEF, Ministarstvo prosvjete RS)
- ▶ Biraj riječi, *hate* spriječi – promotivni spot – odlično za djecu petog i šestog razreda

NEKI RESURSI:

- SOS telefon MPZTR za prijavu nasilja **0800-200 201**
- Nacionalna dječja linija **(0800 123456 / 0800 116111)**
- www.kliknibezbedno.rs
- Net patrola www.netpatrola.rs
- Područne policijske uprave, dežurna služba
- Odjel za borbu protiv VTK, Više javno tužiteljstvo u Beogradu, Savska 17a, Beograd
- Odjel za borbu protiv visokotehnološkog kriminala, MUP Srbije, pismenim putem, dolaskom u prostorije ili slanjem poruke na adresu elektroničke pošte: childprotection@mup.gov.rs

RADIONICA 4: POMOĆ DJECI DA SE IZBORE S VRŠNJAČKIM NASILJEM NA INTERNETU

TEMA: NASILJE – POJAM, VRSTA I AKTERI U NASILNIM SITUACIJAMA

CILJEVI:

- Upoznavanje s pojmom i vrstama nasilja.
- Razumijevanje čimbenika koji utječu na pojavu nasilja.
- Ukazivanje na aktere situacije nasilja: osoba koja vrši, osoba koja trpi i osoba koja promatra
- šire sagledavanje konflikata, njihovo bolje razumijevanje.

ISHODI:

- Osvješčivanje kompleksnosti pojave – vršnjačko nasilje
- Uočavanje i razvoj vještina potrebnih u procesu razrade, transformacije konflikata
- Upoznavanje sa značajkama aktera u situacijama u kojoj ima nasilja

MATERIJAL: Ploča za pisanje, A4 papir, flomasteri, samoljepljiva traka, škare, kreda.

TRAJANJE: 45 minuta

AKTIVNOST 1: Voditelj pozdravlja roditelje i predstavlja im igricu upoznavanja koju će igrati.

1.1. Igrica - VJEROVALI ILI NE

Sudionici trebaju, pored svog imena, izjaviti tri stvari o sebi od kojih jedna nije točna. Ostali pogađaju što je točno, a što ne o sudioniku koji se predstavlja.

Trajanje 10 minuta

AKTIVNOST 2: Voditelj uvodi roditelje u pojmove koje će pokušati definirati prvo samostalno, a kasnije na razini skupine kroz raspravu.

2.1. ŠTO JE NASILJE? ASOCIJACIJE NA RIJEČ KONFLIKT?

Vrtlog ideja na temu nasilja. Pozvati roditelje da kažu asocijacije (osjećanja, osobine, radnje) u vezi s nasiljem i što im prvo padne na pamet kada čuju riječ „konflikt“. Voditelj zapisuje asocijacije. Nakon izlistavanja asocijacija, voditelj pruža priliku sudionicima koji to žele da prokomentiraju svoju asocijaciju ili postave pitanje u vezi s asocijacijom koja nije njihova. Koristeći neke od njihovih „odgovora“ i dodajući još neke elemente, objašnjava sudionicima što je to konflikt koristeći tekst (u Dodatku radionice) o konfliktima i preduvjetima za njihovo mirno rješavanje.

2.2. Podijeliti sudionike u 4 skupine. Svaka skupina treba stvoriti neku vrstu definicije pojmova „NASILJE“ i „KONFLIKT“ na temelju izlistanih asocijacija (mogu se dodati još neke riječi i pojmovi), kao kada bi to morali objasniti nekome tko nikada nije čuo za taj pojam (npr. vanzemaljcima...).

2.3. U plenumu skupine predstavljaju svoje definicije. Slijedi rasprava:

- Kako je funkcionirao rad u skupinama?
- Je li bilo neslaganja? Oko čega?
- Je li ih nečiji stav iznenadio ili naveo na razmišljanje?
- Jesmo li propustili reći nešto važno o nasilju? Tko vrši, a tko trpi nasilje?
- Ima li još aktera koji su u nekoj drugoj ulozi?
- Zašto se svako od njih baš tako ponaša tj. reagira baš na taj način u danoj situaciji?
- Što se može uraditi drugačije?

Svaka skupina predstavlja primjer na kojem je radila i zaključke. Voditelj otvara prostor sudionicima za pitanja i raspravu.

Trajanje 25 minuta

AKTIVNOST 3: Voditelj daje definiciju nasilja koju predlaže program „Škola bez nasilja“. Navodi 6 vrsta nasilja: tjelesno, verbalno, psihičko, društveno, elektroničko i seksualno.

3.1. **LJUDSKI ČVOR** – zajednička igra. Voditelj daje upute i navodi svrhu igre.

Svu sudionici formiraju krug i kreću se prema središtu zatvorenih očiju i ruku podignutih ispred sebe. Svaki sudionik/ca treba se uhvatiti za ruku s nekim, i to i jednom i drugom rukom (ne mora za istu osobu), a da pri tom ne otvara oči. Kada su svi sudionici uhvatili nekoga za ruku (za šaku, ne za lakat/podlakticu...), voditelj poziva sudionike da otvore oči. Tada se ishod „čvora“ treba razriješiti, da se sudionici rеспetljaju, a da pri tom ne puštaju ruke.

Trajanje 10 minuta

AKTIVNOST 4: Domaći zadatak.

S djecom pogledati film „Reci NE“ i razgovarati o njemu.

- *Poveznica - <https://mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2022/03/Vodic-za-primenu-revidiranih-indikatora-za-potencijalne-zrtve-trgovine-ljudima-1.pdf>*
- *www.netpatrola.rs*
- Net patrola - Misija Net Patrole je zaštita djece na internetu i uklanjanje štetnog sadržaja s internetske mreže.
- Sigurnost djece na internetu – „Vodič za decu“, Kreativni centar

DODATAK ZA RADIONICU

Od kada postoji čovječanstvo postoji nasilje, pa i vršnjačko. Nasilje se odnosi na one postupke i ponašanje prema drugome kojima namjerno želimo nekoga poniziti, uvrijediti, postidjeti, zaplašiti ili povrijediti.

Obično se navodi nekoliko oblika nasilničkog ponašanja i zlostavljanja:

- Verbalno – nazivanje pogrdnim imenima, ruganje, omalovažavanje...
- Tjelesno – udaranje, guranje, otimanje i uništavanje stvari...
- Društveno – ogovaranje, izbjegavanje, ignoriranje, širenje laži i glasina...
- Psihološko – prijeteći pogledi, grimase, ismijavanje, uhođenje, ucjenjivanje...
- Seksualno – razne razine tjelesnog kontakta (milovanje, dodirivanje, zagrljaji, prisiljavanje na spolni odnos...) koji za jednu od strana nisu poželjni ili za dob nisu primjereni.
- **Elektroničko nasilje – prijeteće poruke, vrijeđanje, širenje glasina, ucjene koje jedna osoba ili više njih upućuju drugome koristeći visoku tehnologiju (mobilna, internetska), lažno predstavljanje i manipuliranje osobama.**

PRIMJERI RIZIKA:

- **Laka dostupnost profila**, tj. „otvoreni” profili čiji sadržaj mogu vidjeti svi, bez obzira na to jesu li *online* prijatelji/ce s vlasnikom/com profila.
- **„Gomilanje” prijatelja/ica**, kako onih koje poznajemo, tako i onih koje ne poznajemo.
- **Prekomjerno dijeljenje informacija** koje mogu dovesti u opasnost vlasnika/cu profila (praćenje, ucjenjivanje itd.).
- **Neprijemljeni komentari, videosnimke, fotografije** koje druge osobe ostavljaju na našim profilima ili nam šalju preko poruka na društvenim mrežama.
- **Krađa identiteta** ostavljanjem povjerljivih osobnih podataka na internetu/društvenim mrežama.
- **Zlouporaba informacija/fotografija** u cilju ucjene, uznemiravanja, omalovažavanja, zastrašivanja u virtualnom svijetu, od strane pojedinca/ke ili skupine.
- **Pedofilija/lažno predstavljanje.**

DODATAK O KONFLIKTIMA I NJIHOVO RJEŠAVANJE

Konflikti su pojava u međuljudskim odnosima, koja može biti rezultat: nesporazuma, različitih vrijednosti, suprotstavljenih interesa, različitih viđenja vlastitih i tuđih interesa, nezadovoljenih potreba ili npr. nesposobnosti u izražavanju vlastitih osjećanja i mišljenja. Konflikti postoje u oplođenju s bližnjima u svakodnevnom životu, ali i unutar/između skupina i zajednica.

Elementi konflikta bi se mogli svesti na dvije skupine pojmova: skupinu elemenata u konfliktu koji su obično vidljivi ili očigledni; i skup stvari koje na prvi pogled nisu vidljive. Slikovito prikazano ove dvije skupine stvari bi mogle biti predstavljene kao cjelina jedne sante leda, gdje postoji manji, vidljivi dio (prijetnje, ucjene, prividni cilj, stavovi, ego, mržnja, emocije, nasilje, povod konflikta, nerazumijevanje, ljubomora, bijes...) i nekoliko puta veći skriveni dio koji je „pod vodom“ (predrasude, strah), osobna korist, podsvijest, ego, taština, karakter čovjeka, pravi ciljevi, želja za promjenom, stavovi, uvjerenja, dobra namjera, nemoć, prethodno iskustvo, emocije, socijalizacija, vrijednosti, nesigurnost, ljubomora, potrebe, kultura, snaga, realni konflikt (uzrok), unutarnji konflikt, moć...

Razrada konflikta pretpostavlja komunikaciju, analizu i razumijevanje svih ili najvećeg dijela prethodno navedenih elemenata konflikta, pri čemu posebno pristup tzv. „donjem dijelu sante leda“ zahtijeva puno strpljenja, vještine, vremena, snage i hrabrosti.

Preduvjeti za nenasilno ophođenje s konfliktima bi se mogli svesti na:

- poštovanje sebe i drugih
- spremnost na slušanje i razumijevanje
- prepoznavanje i zadovoljenje potreba, bez ugrožavanja drugih
- suradnja
- otvorenost i kritičnost
- spremnost na preispitivanje vlastitog ponašanja i vlastitih stavova, (rad na sebi), ustrajnost u procesu
- mašta, kreativnost, užitek

Nije poznat ni jedan model ili metoda kojom bi se nasilje na svom vrhuncu dalo trenutno zaustaviti nasilnim ili nenasilnim putem, obrasca jednostavno nema.

Izgradnja komunikacije, povjerenja i razumijevanja su procesi koji zahtijevaju vremena, započinjanjem tih procesa možemo spriječiti nasilje ili ga možemo u začetku svesti na nisku razinu. Nenasilje nije pasivnost već aktivno, konstruktivno, kreativno ophođenje s konfliktima.

LITERATURA

1. Zakon o osnovama sustava obrazovanja i odgoja, „Sl. glasnik RS“, broj: 129/2021
2. Kuzmanović, D., Zlatarović, V., Anđelković, N., Žunić-Cicvari, J.: „Deca u digitalnom dobu - Vodič za bezbedno i konstruktivno korišćenje digitalne tehnologije i interneta“, Grafos, Užice, 2019.
3. Kuzmanović, D., Lajović, B., Grujić, S. i Medenica G.: „Digitalno nasilje – prevencija i reagovanje.“ Beograd: Ministarstvo prosvjete, znanosti i tehnološkog razvoja i Pedagoško društvo Srbije, 2016.
4. Nacionalna platforma za prevenciju nasilja „Čuvam te“
5. Popadić, D. i Kuzmanović, D. „Korišćenje digitalne tehnologije, rizici i zastupljenost digitalnog nasilja među učenicima u Srbiji“, Institut za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Beogradu, Beograd 2013.
6. Posebni protokol za zaštitu djece i učenika od nasilja, zlostavljanja i zanemarivanja u obrazovno-odgojnim ustanovama, Ministarstvo prosvjete Republike Srbije, Beograd, 2007.

<https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>

<https://www.unicef.org/serbia/media/5771/file/Digitalno%20nasilje.pdf>

https://www.unicef.org/serbia/media/10366/file/Deca_u_digitalnom_dobu.pdf

<https://cuvamte.gov.rs/>

https://www.mpn.gov.rs/wp-content/uploads/2015/08/Posebni_protokol_-_obrazovanje1.pdf